

УДК [811.163.41М.Павич03+811.161.2В.Стус]-1.09“19/20”:801

ПАЛІМПСЕСТИ: МИСТЕЦТВО ПОЕТИЧНЕ У ВІРШАХ МІЛОРАДА ПАВИЧА ТА ВАСИЛЯ СТУСА*

Іван ЛУЧУК

*Львівське відділення Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАНУ
пл. Міцкевича, 5, Львів-центр, 79000, e-mail: iluchuk@gmail.com
Відділ літературного процесу в Західній Україні та компаративістики*

У статті розглядаються вірші сербського письменника Мілорада Павича й українського поета Василя Стуса, в яких йдеться про мистецтво поетичне, тобто про секрети поетичної творчості та їх розшифрування. Вірші обох авторів походять із однойменних збірок “Палімпсести”. Тут вперше публікуються авторські переклади трьох віршів М.Павича.

Ключові слова: мистецтво поетичне, Мілорад Павич, Василь Стус, сербська лірика, українська лірика.

Всесвітньовідомий сербський письменник Мілорад Павич (народився 15 жовтня 1929 р. в Белграді) уявляється ширшому послільству лише прозаїком. Проте він має принаймні чотири літературні іпостасі. Він – літературознавець, поет, прозаїк і драматург (наводжу ці його амплуа в хронологічній послідовності). Ще у п'ятдесяті роки минулого століття розпочалася бурхлива літературознавча діяльність Павича, яка увінчалася виданням цілої низки видань з історії сербської літератури. Із них варто згадати хоча б такі: “Історія сербської літератури доби бароко” (1970), “Історія сербської літератури класицизму і передромантизму” (1979), “Народження нової сербської літератури” (1983). Про поезію – далі. Його проза після першого видання “Хозарського словника” 1984 р. стала завойовувати всесвітні простори, а до того він видав лише декілька збірок оповідань. Звернувся письменник і до драматургії, написавши п'єси “Театральне меню: назавжди і ще на день”, “Ліжко для трьох”, “Скляний слимак”, “Весілля у ванні”. Що стосується віршів, то Мілорад Павич є автором однієї суто поетичної збірки “Палімпсести” (1967), двох поетичних збірок із прозовими вкрапленнями “Місяців камінь” (1971) і “Душі купаються востаннє” (1982). Його поетична творчість (як, зрештою, літературознавча й частково драматургічна) майже не відома за межами Сербії. А дарма, адже саме з Павичевих віршів, на мій погляд, вибрунькувалися ті пагони, що розрослися в його колосальні романи. Гадаю, щоб краще зрозуміти Павичеву прозу, варто ознайомитися з його віршами. Я здійснив чи не першу в Україні спробу донести вірші Павича до українського читача. Власне вірші, бо віршовані вкраплення в романах я вже доносив свого часу й у робочому порядку: в “Хозарський словник” у перекладі Ольги Рось¹, в “Останню любов у Царгороді” в

* За наполяганням автора, матеріал друкується в авторській редакції (прим. редактора).

¹ Павич М. Хозарський словник: Роман-лексикон на 100 000 слів / Пер. з серб. О.Рось. Львів, 1998.

перекладі Наталії Чорпіти²; у “Зоряну мантию” в перекладі Алли Татаренко³ вкраплені вірші не самого Павича, а вибрані ним фрагменти давнього “Слова любве” Деспота Стефана Лазаревича, які я теж переклав. Коли ж ви, для прикладу, прочитаете віршований пентаптих “Роман про Трою”, то одразу ж упізнаєте щось знайоме. Так, цей верлібровий пентаптих Павич переробив на фрагменти “Іліади” у романі “Остання любов у Царгороді”. Особливості кульгавого павичівського гекзаметру в тій “Іліади” я намагався зберегти *камінь до каменя спотикання*. Зрештою, це є ледь не священним обов’язком перекладача поетичних текстів – якомога автентичніше (зрозуміло, з використанням методу компенсації, коли це необхідно) відтворювати не лише смисл і дух, але й ритмічний рисунок першотворів. Це загальні місця, прописні істини. Не може не впадати у вічі й назва першої Павичевої поетичної (нагадую, єдиної суто поетичної) збірки “Палімпсести”, суголосна, таки ідентична назві феноменальної збірки Василя Стуса (1938–1985). І в обох цих однойменних збірках заторкуються питання мистецтва поетичного, оригінально висвітлюються його нюанси, та про це згодом. Щоб досить вичерпно ознайомитися з віршотворчістю Мілорада Павича, з трьох його збірок я вибрав віршів тричі по три, разом – двадцять сім. Начебто достатньо для презентації. До слова, вже після того, як я переклав ці вірші, знехотя ознайомився з ґрунтовною бібліографією Павича, що її уклала Ясмينا Михайлович⁴. Виявилось, що я для перекладу вибрав найчастіше передруковувані по різних виданнях вірші. Мабуть, це не випадково.

При цій нагоді поділюся тим, як мені довелося особисто познайомитися з Мілорадом Павичем. Наприкінці жовтня 1998 р. я в компанії з Володимиром Дмитерком, директором видавництва “Класика”, яке щойно видало свою першу книжку – “Хозарський словник”, – вирушив до Белграда. Головним нашим завданням було вручити Мілораду Павичу авторські примірники українського перекладу його архіроману й домовитися про подальшу співпрацю. Ми за тих декілька днів перебування у сербській столиці мали ще й деякі інші літературні справи. Зокрема, налагоджували контакти з Момо Капором, роман якого “Облудники” (улюблений мій роман середніх студентських років) “Класика” небавом і випустила⁵. Про зустріч із Мілорадом Павичем ми домовилися на обідню 28 жовтня. Рано-вранці того дня Момо Капор повіз нас своїм катером кататися по усій Сави в Дунай. Ми кружляли навколо островів, поки не причалили до прибережної кнайпи “У Болета” на Аді Циганлії. Там ми чинно пригощалися, я навіть трохи поплавав, щоправда було вже таки досить зимно, та й течія там шалена, тож далеко я не відпливав. Після плавання Капор накинув на мене великого рушника, а власник майже плавучої кнайпи Боле показав мені де душ. Словом, обідня пора була вже в zenіті й на домовлену зустріч із Павичем у кнайпі “Грецька королева” ми аж ніяк не встигали, тож Капор перетелефонував йому, перенісши зустріч на восьму вечора до кнайпи “Коларац” (до речі, колоритно описаної самим Капором в тих же “Облудниках”). Коли увечері Павич зайшов до “Коларац”, у мене виникли відчуття, які я згодом описав у вірші “Трохи білого світу”:

*Коли я наживо побачив Павича, то мало не стерп –
волосся моє заворушило корінцями,
нігті запульсували на пальцях рук,
губи ще більш пересохли
і очі сховалися глибше в очницях –*

² Павич М. Остання любов у Царгороді: Довідник для гадання / Пер. з серб. Н.Чорпіта. Львів, 1999.

© Лучук І., 2010

³ Павич М. Зоряна мантия: Астрологічний путівник для невтаємничених / Пер. з серб. А.Татаренко. Львів, 2002.

⁴ Михайлович Я. Био-библиографія Мілорада Павича. Београд, 1997; Павич М. Анахорет у Нью-Йорку / Сабрана дела Мілорада Павича. Књ.9. Београд, 1996. С.165–418.

⁵ Капор М. Облудники: Роман / Пер. з серб. Н.Чорпіта. Львів, 1998.

*Павич здався мені страшенно схожим на мого батька:
ходою, статурою, поглядом, вусами, носом*⁶.

Ми перебралися до кнайпи “Кнез”, де попри гомеричну вечерю вирішили всі наші поточні літературні справи. Із нашої довгої й розлогої розмови згадаю лише про один сюжетик, дотичний поетичної творчості. У Павичевому “Хозарському словнику” є один віршик давньою сербською чи хорватською мовою, записаний італізованою латинкою. Мене вже певний час до того інтригувало питання, чи цей віршик оригінальний із якоїсь давньої книжки, чи містифікований самим Павичем. Про це я й запитав його поміж іншим. Павич якось нейтрально начебто підтвердив автентичність того віршика, проте із прихованої у вусах посмішки я таки здогадався, що автором його є безумовно сам Павич. Можливо, таки безумовно. Ось цей текст, який я приблизно стилізував начебто книжною українською мовою десь того ж часу:

*Дурно ти шлеш мні люстерко свого щастя,
Кде у нім зовсім нема твого причастя;
Замість твого іскомого привіта
Свій там знайдуєм лик з літа і до літа.
Дар твій тобі шлю назад, бо сну не маю:
Образ не свій, а твій видіти там чаю*⁷.

Поезія прозирає крізь усі прозові тексти Мілорада Павича, багато з яких широко відомі серед українського читацького загалу. Екстраординарна образність Павичевої прози проростає з його поезії. Можна сказати, що саме на дріжджах його віршів виросли романи, що стали окрасою світового письменства. Наведу тут три вірші, що так чи інак дотичні до осмислення мистецтва поетичного, зі збірки М. Павича “Палімпсести” у власному перекладі. Отже, перший під назвою “Пам’ятник невідомому поетові”:

*Очі мої повні вина та крові
як ліпнина на храмах Афону
Та моє серце ще бачить на морській поверхні
чайку що купається в піні
Вуха мої є сховком відзвуків
і слухають лише себе
Та моє серце ще чує як далекі ріки
несуть птахів потоплених вітром
Мій язик тричі скинув сорочку років
і три мови забув у мені
Та моє серце ще впізнає
мову забутих літургій
Ноги мої втомлені від вибирання
незломних патериць
Та серце моє ще вирушає в походи
твоїми спаленими словами
Бо глухий пантрую за вигнаннями
де ще гавкають хвилі які ти наслухав
Бо сліпий пантрую за островами
які давали червоні картини твоїм очам
Бо перед піснею якоїсь птахи
завжди існує ім’я якогось вітру.
Мій язик тричі скинув сорочку років
і три мови забув у мені*

⁶ Лучук І. Трохи білого світу (поетичний калейдоскоп): Збірка поезій. К., 2005. С.150.

⁷ Павич М. Хозарський словник. С.182–183.

*Та моє серце покушувало камінь твоєї батьківщини
і знайшло у ньому смак вогню
Хоча я був учнем поета якого не існує
поета без віршів.*

Тепер другий вірш Мілорада Павича під назвою “Докір слова або входження в яблуко”, присвячений сербському поетові Васкові Попі:

*Який монах приходить перший, той багряне яблуко бере,
відриває ім'я від стовбура
І в його руці залишається зранене слово.
І так починається входження в яблуко.
Бо пробує другий стовбура плодіві вернути,
щоб той хто має мав усе
І сім небесних пернів
хотів увіткнути в яблуко.*

*Третій хоче чути в ньому відшумілі моря
що приносять сіль і цукор
Четвертий увись його кинув
і послав за ним у небо очі
П'ятий під язик йому зійшов і по виссаному сокові
обплив власне серце
Шостий як птах безногий що спить у вітрі
і звиває гніздо на воді*

*Він сходить на дно яблука
щоб знайти яйце для чужих гнізд і морів.
І тоді його як просфору до церкви вносять
і ділять в уста людському хоріві
Щоб шукав що знайшли і сховали
під сімома небесними пернями в яблуці
Щоб шукав і не знав що в яблуці
залишилась одна єдина смуга –
Сідловина для мови хору, а решту шість
забрали монахи зі собою
Повертаючись у час і темінь.
І кожен на язiku мав по перню.*

Позаяк цей вірш присвячений Васкові Попі, варто йому приділити трішки уваги. Він є автором збірок “Кора” (1953), “Лихо-поле” (1956), “Довколишнє небо” (1968), “Вертикальна земля” (1972), “Вовча сіль”, “Плоть”, “Дім на дорозі” (всі три – у 1975), “Розріз” (1981). Васко Попа відомий і як упорядник своєрідних антологій: народної творчості “Золоте яблуко” (1958), поетичного гумору “Громовик” (1960) і поетичних сновидінь “Опівнічне сонце” (1962). Сербську лірику другої половини ХХ століття важко собі уявити без Васка Попи, можна сміливо заявити, що він є одним із найвидатніших її представників. Чи не центральним у його творчому доробку є цикл “Орлець”. Семантичний аспект поезій із цього циклу базується на персоніфікації неживого, того, що раніше належало до живої матерії. Поет залишається послідовним у наданні неживому властивостей живого. Наприклад, орлець (кварц, кремій, родоніт), або “камінь-істота”, як назвав його сербський поет Міодраг Павлович, спроектований не лише сам на себе, а й на нас усіх. Цей камінь – орлець – ми сприймаємо як істоту виняткової чистоти та досконалості. Різні релігії по-різному висвітлюють суть цього каменю. Що стосується поезії Васка Попи, то він відштовхується, либонь, від того значення орлеця, яке надають йому мусульмани. Вони рівно опівдні, за вимогами свого ритуалу, вмиваються. Якщо цього не можуть здійснити у відповідному місці, то шукають будь-яке підходяще для здійснення обряду місце, але найохочіше вибирають для умивання чисту протічну воду. Вважають, щоб вода у своєму природному плині

перейшла через три орлеці на дні річки, і тоді вона, попри будь-яке забруднення, стає чистішою від джерельної. Серби мають повір'я, за яким орлецеві властива зіцлювальна сила. На те місце, де вкусить бджола, треба прикласти вологий орлець, щоб воно не спухло. Орлецю приписують силу оберігати від усього злого. Використовують його і як талісман. Орлець зашивають у пелюшки немовляти, він приносить щастя і в ньому знаходять притулок душі небіжчиків. Хворого купають у воді, в якій переночували два орлеці, вийняті матір'ю або сестрою з дна річки. Те, що ці орлеці дістають з води до світання і з заплющеними очима, вказує на повір'я, що в них перебувають душі небіжчиків. Важкохворого так вводять у стан мерців, щоб потім його звідти вивести⁸. Але попри ці незвичайні свої якості, орлець, як і людина, не може перемогти законів об'єктивного світу і мусить їм підпорядкуватися. У вірші “Докір слова або входження в яблуко” Мілорад Павич замислюється над секретами мистецтва поетичного свого побратима по сербській літературі, не пародіює, але експлуатує виражальні засоби його поезики.

І третій вірш Мілорада Павича під назвою “Мова звірів”:

*Дві мови в роті моєму лижуться і бридяться.
Мову звірів
Я зачинив у коморі
і дерев'яний ключ забрав у роті.
Стежка моя потекла вздовж ріки на полонину
у високе колосся і я чув
Як трави мерехтять мені біля ніг
наче зблискують зорі*

*Журавлі на криницях мені наче вітру вклонилися
і з ночі в ранок витягнули воду
З моїм обличчям на дні.
На версі мене ліс зустрів і ріка обійшла
Стрімчасті ниви й левади вижав і викосив
мої покоси та снопи у річку впали,
Гора переді мною розступилась
могили відкрила і розсипала*

*І стежка моя увігналась у сарматський цвинтар.
Очі мої стали мудрими й гарними
І смак каменю я в роті відчув.
Хотів закричати
Коли не знайшов дерев'яної комори:
за два кільця на санях
Коням до хвостів її прив'язали і по траві
розтягнули на два боки
Мова у траві залишилась а риби
і птахи з коморою у лісі зникли;
Лише звірі у сон мій приходять і ключ дерев'яний
у роті шукають.*

Про Василя Стуса лапідарно нагадаю лише найосновніше. Він народився 6 січня 1938 р. в селі Рахнівка на Вінниччині. Автор поетичних збірок “Зимові дерева” (1970), “Свіча в свічаді” (1977). Посмертно вийшли збірки “Палімпсести” (1986), “Дорога болю” (1990), “Вікна в позапростір” (1992), чотиритомне (у шести книгах) зібрання творів (із додатковим томом перекладів). Був членом Пен-клубу. Помер 4 вересня 1985 р. в таборі Кучино Пермської області (Росія). Перепохований у Києві (1989).

“Палімпсести” – поетична збірка Василя Стуса, яка за різними списками нараховує від півтори сотні до трьох сотень віршів. Перше видання книжки “Палімпсести”, здійснене видавництвом “Сучасність” у 1986 р., вийшло в упорядкуванні Надії Світличної.

⁸ Srpski mitološki rečnik. Beograd, 1970.

Автор переписав текст “Палімпсестів” в кількості 300 віршів і надіслав Н.Світличній з Колими до Києва. Вже перебуваючи в еміграції в США, Н.Світлична упорядкувала та підготувала до друку видання, яке вийшло з післямовою Юрія Шевельова. 1990 р. в Києві вийшла книга Василя Стуса “Дорога болю”, до якої її упорядник Михайлина Коцюбинська включила і розділ “Із збірки “Палімпсести” (1972–1979)”, що складався із двох частин (I. 1972–1976; II. 1976–1979) і налічував 190 віршів. У післямові до цієї книжки М.Коцюбинська зазначала, що ““Палімпсести” об’єднують вірші поета, написані в місцях позбавлення волі й на засланні. Вони збереглися в кількох авторських списках, тому маємо варіанти багатьох віршів, які часто суттєво відрізняються один від одного з огляду на умови, в яких доводилося творити... Точне датування цих поезій здебільшого неможливе, тому їх умовно поділено на дві частини: написане у слідчому ізоляторі, в таборі і написане в засланні”⁹. До книжки В. Стуса “Вікна в позапростір” (1992) в упорядкуванні Юрія Покальчука та Дмитра Стуса увійшов розділ “Палімпсести”, що нараховує 161 твір, це, по суті, книжка в книжці і відтворює вона текст рукописної збірки, яку поет подарував своєму синові Дмитрові. Ю. Покальчук схильний вважати, що саме запропонований у цій книзі корпус “Палімпсестів” є “останньою редакцією автора”¹⁰. Саме з цього умовного корпусу Стусових “Палімпсестів” вибрано три вірші, дотичні до нашої теми. Ось перший вірш Василя Стуса під номером 19:

*І стіл, і череп, і свіча,
що тіні колихає,
і те маленьке потерча,
що душу звеселяє.
Либонь, для тебе не дано
вартнішого зазнати
за цього, що спішишь вікно,
як світ, заколисати.
Сховайся в череп, потерча!
Очниць великі вікна
потвердять, що горить свіча
розважно – ані бликне.
Тамте видіння у мені
світає – і світання
просториться в самотині,
як світу заступання¹¹.*

Поезія, мистецтво поетичне, може прирівнюватися до душі, духовного начала. Поезія й душа можуть бути наче двома берегами. І не лише у цьому вірші. Саме цю “дво-берегість” вдало підмітив Микола Жулинський: “Це процес віддзеркалення себе в собі – своя душа горить свічею і у своєму – духовному – свічаді віддзеркалюється. Так здобувається свобода самоутвердження у повноті самовираження. Це є творчий акт само-споглядання для досягнення повноти самопізнання. Це у самому поетові є ті два береги, між якими носиться його душа, прагнучи поєднати їх – один берег вдивляється в інший, наближаючи себе до себе”¹².

Наступний вірш Василя Стуса під номером 29:

*Посоловів од співу сад,
од солов’їв, і од надсад.
І од самотньої свічі,
і од жалких зірок вночі.*

⁹ Коцюбинська М. Страсті по Вітчизні (Післяслово упорядника) // Стус В. Дорога болю: Поезії. К., 1990. С.211–212.

¹⁰ Стус В. Вікна в позапростір: Вірші, статті, листи, щоденникові записи. К., 1992. С.10.

¹¹ Там само. С.88.

¹² Жулинський М. Слово і доля: Навчальний посібник. К., 2002. С.608.

*У небі місяць горючий
скидається, як пульс живий.
Уцухлим світлом сяють вишні
опонічні. Допіру лив
високий дощ. І всі невтішні
мої передуми будив.
Я двері прочинив з веранди,
де кострубатий вертоград,
собі не в силі дати лад,
пильнує перший сон троянди.
Свіча затріпотіла – й світло,
мов голуба, пустила в лет,
і віри твій вирвався без титла,
і дух твій вирвався з тенет,
бо надто кругле небо краю,
і кругла саду ліпота,
бо мати дивиться свята.
Я в ній – смеркаю і світаю¹³.*

Тут знову присутні образи свічі, духу (душі), світання. Свіча навітлює паралельно вірш і дух, які вириваються, наче в парі. Настільки тонко, що ледь вловимо – присутнє в цьому образі осмислення мистецтва поетичного. Андрій Содомора має на увазі поетичні матерії, коли пише: “Мистецтво ще й тому називаємо витонченим, що воно не спостережне для ока; воно – само себе приховує; що менше впадає у вічі, то виразніше проступає предмет мистецького зображення”¹⁴. Розкутий дух власне й породжує розкуту поезію, що втілюється у вірші (“без титла”).

І останній наразі вірш Василя Стуса під номером 58:

*О, скільки слів, неначе поторочі!
І всі повз мене, ніби кулі, б'ють
і всі живу мою минають суть,
а тільки строчать.
І я бреду – крізь ці слова облудні,
бо йде тут бій, бо тут – передова,
де всі твої бійці – одні слова.
Та сіють зраду спогади марудні...
Не ошукайся ж, вірячи добру,
і не згубись у мук своїх огроми.
Спогадуючи, піддаєшся втомі,
хоч тільки-но стомлюся – і помру
і в померезжані сховаюсь ночі,
де ні жалю, ні радощів не ймуть,
де не живуть, а смерть свою жують.
О, скільки слів, неначе поторочі¹⁵.*

Маємо по три вірші серба Мілорада Павича та українця Василя Стуса. У них більшою чи меншою мірою заторкуються питання осмислення мистецтва поетичного. Хоч цей секрет і неможливо розшифрувати, але, можливо, вони (ці вірші) народилися приблизно в той спосіб, який доречно висловив Богдан Ігор Антонич у своєму єдиному інтерв'ю “Як розуміти поезію”: “Лірика буває тоді найбезпосередніша й найсвіжіша, коли народжується в коротких, емоційно сильно насичених проблисках. Якийсь один образ, один вислів, якийсь ритмічний уривок, зачутий випадково фрагмент мелодії, неозначений, безіменний перелив настрою – все це може стати засновком вірша. Що поет хотів у ньому сказати? Зайво й питати. А проте такий вірш має свій глум, може

¹³ Стус В. Вікна в позапростір. С.92–94.

¹⁴ Содомора А. Студії одного вірша. Львів, 2006. С.120.

¹⁵ Стус В. Вікна в позапростір. С.108–109.

мати навіть свою так звану глибоку думку. Вона виблисла тут, наче припадкова, наче заблукана, легка й яскрава, тому свіжіша, що несподівана. Смуга тіні від крил перелітної птахи. Або вірш буває вибухом, несподіваним проривом якогось гнітучого почування, мовби з твоїх плечей скинув хтось неждано тяжку брилу, звільнив тебе від чогось важкого, що тиснуло за горло”¹⁶. Кожен автор по-своєму замислюється над секретами поетичної творчості, у кожного мусить бути свій особистісний, не подібний на чиїсь інші, підхід до усвідомлення сутності поезії та розшифрування секретів мистецтва поетичного. Як виражається це у творчості і Мілорада Павича, і Василя Стуса, видно із наведених тут віршів. Видно настільки, наскільки здатен їх осмислити реципієнт.

PALIMPSESTS: ART OF POETRY IN THE WORK OF MILORAD PAVIĆ AND VASYL STUS

Ivan LUCHUK

*Lviv Division of Shevchenko Institute of the Literature of the NAS of Ukraine
5, Mitskevych Sq., Lviv, 79000, e-mail: iluchuk@gmail.com
The Literary Process in Western Ukraine and Comparative Studies Department*

In the article the poems of the Serbian writer Milorad Pavić and Ukrainian poet Vasyl Stus, in which the question is art poetic, are considered, that is about the secrets of poetic creation and their decoding. The poems of both authors resemble from collections “Palimpsests” of the same name. Author translations of three poems Milorad Pavić are first published here.

Key words: art of poetry, Milorad Pavić, Vasyl Stus, Serbian lyric, Ukrainian lyric.

Стаття надійшла до редколегії 07.10.2010
Прийнята до друку 23.10.2010

¹⁶ Антонич Б.-І. Твори / Редактор-упорядник М.Н.Москаленко. К., 1998. С.518.